मनोराहवः । नैशीथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्रह्मर्क्षमत्रक्षणे श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्" ॥ इति खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थः ॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णावतारकालः क्वचित् द्वापरयुगशेषे इत्ययं पाठो लक्ष्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरिसम्मतमिति बोध्यम् । तत्र भूरि भूरिप्रमाणानि च सन्ति तेषां कानिचिदत्रोद्धृतानि ।

तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः" ॥

परं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जिज्ञासायां वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमे युगे इत्युक्त्या वर्त्तमानकलेः प्रथम एव निर्णीयते । तथा च उपस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनय इति । खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थोक्तेः कलियुगस्य ६४७ वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्व्वं कलौ तादृशसमयासम्भवात् । किञ्च राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५१ ।

"शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले ।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः" ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिः कथिता अतो भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम् । अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गर्षिराह ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते । यथा, भागवते । १० । ८ । ९ ।

"आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः ।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः" ॥

इदानीं कलावित्यर्थः । तथा, पुराणान्तरे,—

"कृते शुक्लं हरिं विद्यात् त्रेतायां रक्तवर्णकम् ।
द्वापरे पीतवर्णञ्च कलौ कृष्णत्वमागतः" ॥

तथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने ।

"कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ।
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ।
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः" ॥

अपि च कृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णीताः नतु केवलं तेषां वाह्यवर्णत्वेन पर्य्यवसीतत्वं किन्तु युगभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्म्मत्वमेव निर्णीयते । यथा, कृते शुक्लं इति कथनात् सत्वगुणः प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

"तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ !" ॥

त्रेतायां रक्तवर्णक इत्युक्त्या रजस एव निर्द्देशः कृतः यथा,—

"रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्म्मसङ्गेन देहिनम्" ॥

द्वापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो निर्द्देशः । यथा,—

"यावद्रजो वै यदा अन्धकारात्मकेन तमसा संगच्छते तदा ऽस्य घोरमौढ्यादिबहवो दोषा प्रकाशन्ते" ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्यत्वप्राप्तिहेतुमाह ।

"गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः ।
स्वधर्म्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः" ॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ॥

कलौ कृष्णत्वमागत इत्युक्त्या तु केवलं तमःप्राधान्यनिर्द्देशः यथा,—

"तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम् ।
निद्रा तन्द्रा तथालस्यं प्रमादो दीर्घसूत्रिता" ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः पृथिव्या भारहरणाय तमःप्रधानां मायामधिष्ठायैव कलावेव भगवतः प्रादुर्भावः सम्भवति ॥

यदा तु शालिवाहनस्य शकाब्दाख्याः प्रचलितुमारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजयुधिष्ठिरप्रवर्त्तिताब्दानां षड्विंशाधिकसार्द्धद्विसहस्राण्येवातीतानि । महाभारतभागवतादिशास्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाण्डवेनार्ज्जुनेन तुल्यवयस्कत्वात् उपर्य्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसारेण च कलेः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः । तद्गणनया हि कलेः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निर्णीयते । किञ्च, एतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिशुखीष्टाविर्भावादेकोनाशीतिवर्षोत्तरकाल एव प्रवर्त्तितुमारब्धाः । अतः षड्विंशाधिकचतुर्व्विंशतिशतवर्षेभ्य एकोनाशीतिवर्षेषु वियुक्तेषु यिशुखीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व्वमेव युधिष्ठिराविर्भावकालः । ततो नितरामेव यिशुखीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशतवर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि निरूप्यते ॥)

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—

"स्मरेद्वृन्दावने रम्ये मोहयन्तमनारतम् ।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥
आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेषिताक्षिमधुव्रताः ।
पीड़िताः कामवाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥
मुक्ताहारलसत्पीनतुङ्गस्तनभरानताः ।
स्रस्तधम्मिल्लवसना मदस्खलितभाषणाः ॥
दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमानाधराञ्चिताः ।
विलोभयन्ती विविधैर्विभ्रमैर्भावगर्व्वितैः ॥
फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसंघावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे" ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा,

"चन्द्रार्द्धं कलसं त्रिकोणधनुषी खं गोष्पदं प्रोष्ठिकां शङ्खं सव्यपदेऽथ दक्षिणपदे कोणाष्टकं स्वस्तिकम् ।
चक्रं छत्रयवाङ्कुशं ध्वजपवीजम्बूर्द्ध्वरेखाम्बुजं बिभ्राणं हरिमूनविंशतिमहालक्ष्मार्च्चिताङ्घ्रिं भजे" ॥

इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारा ह्यसंख्येयाः । तत्र युगावताराश्चत्वारः । यथा,—

"कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ।
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ।
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ॥
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः" ॥ * ॥

अस्य कल्पावतारा दश यथा । मत्स्यः १ कूर्म्मः २ वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ परशुरामः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १० । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्यथा ।

"अयं नेता सुरम्याङ्गः १ सर्व्वसल्लक्षणान्वितः २ । रुचिर-३ स्तेजसा युक्तो ४ बलीयान् ५ वयसान्वितः ६ ॥ विविधाद्भुतभाषावित् ७ सत्यवाक्यः ८ प्रियम्वदः ९ । वावदूकः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धिमान् १२ प्रतिभान्वितः १३ ॥ विदग्ध-१४ श्चतुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढ़व्रतः १८ । देशकालसुपात्रज्ञः १९ शास्त्रचक्षुः २० शुचि-२१ र्व्वशी २२ ॥ स्थिरो २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५ गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८ । वदान्यो २९ धार्म्मिकः ३० शूरः ३१ करुणो ३२ मान्यमानकृत् ३३ ॥ दक्षिणो ३४ विनयी ३५ ह्रीमान् ३६ शरणागतपालकः ३७ । सुखी ३८ भक्तसुहृत् ३९ प्रेमवश्यः ४० सर्व्वशुभङ्करः ४१ ॥ प्रतापी ४२ कीर्त्तिमान् ४३ रक्तलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५ । नारीगणमनोहारी ४६ सर्व्वाराध्यः ४७ समृद्धिमान् ४८ ॥ वरीया-४९ नीश्वर-५० श्चेति गुणास्तस्यानुकीर्त्तिताः । सदास्वरूपसम्प्राप्तः ५१ सर्व्वज्ञो ५२ नित्यनूतनः ५३ ॥ सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः ५४ सर्व्वसिद्धिनिषेवितः ५५ । अविचिन्त्यमहाशक्तिः ५६ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ५७ ॥ अवतारावलीबीजं ५८ हतारिगतिदायकः ५९ । आत्मारामगणाकर्षी-६० त्यमी कृष्णे किलाद्भुताः ॥ सर्व्वाद्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः ६१ । अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२ ॥ त्रिजगन्मानसाकर्षी मुरलीकलकूजितः ६३ । असमानोर्द्ध्वरूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४ ॥
लीलाप्रेम्णाप्रियाधिक्यं माधुर्य्ये वेणुरूपयोः ।
इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ।
एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्ठिरुदाहृताः' । * ॥

अस्य गदा कौमोदकी । खड्गः नन्दकः । धनुः शार्ङ्गम् । शङ्खः पाञ्चजन्यः । चक्रं सुदर्शनः । मणिः कौस्तुभः । वाहनं गरुड़ः । रथः गरुड़ध्वजः । रथस्याश्वाः शैव्यसुग्रीवमेघवाहनपुष्पकराः । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य पत्न्यः गोलोके वृन्दावने च श्रीराधा । वैकुण्ठे लक्ष्मीः । इति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ द्वारकायां रुक्मिणी १ जाम्बवती २